

MATERIÁLY

Archívne pramene k dejinám štátu a práva na Slovensku za kapitalizmu (1848 - 1945)

(Časť I. — do r. 1918)

Ladislav Hubenák

Pripravované vydanie syntetického diela „Dejiny štátu a práva v Československu v epoche kapitalizmu, najmä za predmníchovskej republiky“ prispeje iste aj k rozšíreniu záujmu o ďalšie, podrobnejšie monografické spracovanie jednotlivých období, prípadne problémov z dejín štátu a práva. Vedecký, politický a kultúrny význam pripravovaných syntetických dejín štátu a práva našej vlasti je veľký, najmä v súčasnom období, keď sa od našej historiografie po XII. sjazde KSČ vyžaduje plniť nové náročnejšie úlohy.

Spracovanie historickej epochy, ktorá bezprostredne predchádzala nášmu prístupu k socialistickej revolúcii, epochy, v ktorej do roku 1918 naše národy nemali vlastný štát, žili v rôznych podmienkach ekonomických, politických a štátoprávnych a v ktorej dochádza k vzniku, vývoju a zániku vlastného národného buržoáznodemokratického štátu Čechov a Slovákov, iste nie je ľahká úloha. Už aj preto, že ide vlastne o prvé kolektívne dielo v oblasti čs. právnej histórie. Cieľom tejto syntetickej práce je zachytiť hlavné rysy procesu vývoja štátu a práva v Československu v rokoch 1848—1945 vo všetkých jeho odvetviach a stanoviť jeho dlhšie vývojové zákonitosti. Pravda charakter syntetickej práce podmieňuje i metódu pracovného postupu a prácu s prameňmi. Pri syntetickej práci nie je možné vychádzať z podrobného štúdia archívnych prameňov, ako je to nevyhnutné pri práci na monografiách.

Chceli by sme v našej štúdii podať prehľad základných archívnych fondov k dejinám štátu a práva v slovenských archívoch s úmyslom informovať podrobnejšie českých i slovenských právnych historikov pracujúcich na dejinách štátu a práva za kapitalizmu o možnostiach štúdia týchto materiálov v archívoch na Slovensku.

Archivy na Slovensku a ich archívne fondy.

Úvodom ku statiam o hlavných archívnych fondoch, ktoré sa môžu stať prameňom k štúdiu dejín štátu a práva kapitalistickej epochy vývoja na

Slovensku, chceme podať aspoň základný prehľad o územnej a vecnej pôsobnosti archívov na Slovensku.

Národné kultúrne inštitúcie sú obvykle prejavom kultúrnej vyspelosti a kultúrnej tradície národa. Medzi ne patrí aj národný archív ako kultúrno-vedecká ustanovizeň, ktorá opatruje najcennejšie dokumenty k dejinám národa a ľudu v príslušnej politickej oblasti. Vek národného archívu býva v priamom pomere k politickým možnostiam národa, prípadne štátu. Slovensko nemalo svoj ústredný archív s dlhoročnou tradíciou, ako je tomu napr. v českých zemiach a v susedných štátoch. Myšlienku založenia ústredného archívu pre Slovensko môžeme sledovať od národného oslobodenia v roku 1918. Až v podmienkach budovania socialistickej spoločnosti sa vytvorili priaznivé podmienky pre uskutočnenie a dotvorenie predchádzajúcich snáh a myšlienok, ktoré našli svoje vyústenie v dnešnej organizácii archívnictva na Slovensku.

V Rakúsko-uhorskej monarchii neboli priaznivé podmienky pre vytvorenie celonárodnej slovenskej ustanovizne, ktorá by sa bola starala o zabezpečenie písomného bohatstva. Etatistickostavovský náhľad na dejiny viedol ku koncentrovaniu historických pamiatok do celoštátnych ustanovizní. Ide tu hlavne o historický materiál, ktorý bol sústredený do Budapešti na konci minulého storočia v rámci tzv. milenárnej akcie.¹ Slovensko nemalo svoj centrálny archív a archívne fondy ústrednej povahy aj preto, že v rámci mnohonárodnostného uhorského štátu nemalo nijaké zvláštne štátoprávne postavenie. O svoje archívy sa starali len župy, ktoré mali župných archívárov a municipiálne mestá (Bratislava, Košice atď.) a niektoré ďalšie mestá (Kremnica, Trnava atď.), ktoré mali mestských archívárov.

Otázkam slovenského archívnictva, najmä čo sa týka organizácie, zákonnej úpravy a ochrany, nebola však venovaná primeraná pozornosť ani po národnom oslobodení v roku 1918 v novej Československej republike. Štátny prevrat ponechal archívy v nezmenenom stave. Hoci sa na Slovensku zachoval bohatý materiál župných, mestských, cirkevných a rodinných archívov, nachádzal sa v žalostnom stave. Hlavný dozor nad archívami patrila Štátnemu inšpektorátu archívov a knižníc na Slovensku, zriadenému výnosom Ministerstva školstva a osvetý č. 19.704 zo dňa 12. mája 1919, ktorý však mal veľmi obmedzenú právomoc a žiadny výkonný aparát. Štátny inšpektorát podal však niekoľko návrhov na riešenie organizácie archívnictva na Slovensku. Navrhol vytvorenie Slovenského národného archívu v Bratislave a Štátne archívy v Košiciach a Martine. Archív v Bratislave mal byť vybudovaný s podobným poslaním ako Zemské ar-

¹ Polišenský Jozef, *Prameny k obecným dejinám ve slovenských archívoch a knihovnách*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 3, Praha 1963.

chívy v Prahe a Brne a mal sa stať centrom systematického vedeckého bádania v oblasti slovenských dejín. Návrhy však neboli realizované.²

Po zavedení novej organizácie verejnej správy na Slovensku v roku 1928 bol utvorený Krajinský archív. Krajinský archív sa však nestal slovenským ústredným archívom, predstavoval len administratívne, nie fakticky súhrn všetkých župných archívov na Slovensku a nebol ani riadiacim orgánom archívnictva na Slovensku. Podobne ani Archív Slovenského národného múzea, ktorý síce vykonal mnoho užitočnej práce na záchrane archívov, neplnil funkciu ústredného archívu a riadiaceho orgánu.

Krajinský archív zanikol 31. decembra 1939 v dôsledku novej organizácie verejnej správy. Za šesť rokov existencie Slovenského štátu klérofašistická vláda neurobila konkrétne opatrenie na ochranu a sprístupnenie archívneho bohatstva. Bol síce vypracovaný návrh zákona o zriadení ústredného archívu, avšak myšlienka zriadenia centrálného archívu sa stretla s vážnymi prekážkami a nebola realizovaná.

Nová etapa rozvoja archívnictva na Slovensku začala po oslobodení v roku 1945. V roku 1948 bol zriadený Pôdohospodársky archív pri Povereníctve pôdohospodárstva, ktorý vo svojich pobočkách v Bratislave, Nitre, Martine, Banskej Bystrici, Rim. Sobote, Levoči, Košiciach, Humennom zabezpečil a sústredil archívne fondy skonfiškovaných veľkostatkov. V roku 1950 zahájil činnosť Ústredný banský archív pre Slovensko v Banskej Štiavnici. Po zavedení krajského zriadenia začali sa budovať krajské archívy. V roku 1951 bola vytvorená Slovenská archívna komisia pri Povereníctve vnútra, ktorá pripravila návrh nariadenia, na základe ktorého vznikol v máji 1952 Slovenský ústredný archív.

Rozhodujúci obrat v riešení organizácie archívnictva na Slovensku znamená vládne nariadenie č. 29/1954 Zb. z. zo dňa 7. mája 1954, ktoré dalo základ dnešnej organizácii archívnictva. Na základe tohto nariadenia vznikol dňom 1. októbra 1954 Štátny slovenský ústredný archív. Nariadenie vymedzilo i právomoc Štátneho slovenského ústredného archívu, ktorý spravuje archívny materiál, ktorý vznikol z činnosti celoslovenských inštitúcií alebo má celoslovenský význam a štátnych archívov, ktoré spravujú materiály krajskej proveniencie.

Na základe tohto nariadenia začala 1. júla 1954 činnosť Slovenská archívna správa Povereníctva vnútra, ktorá sa stala riadiacim orgánom archívnictva na Slovensku. Vládne nariadenie definuje i pojem jednotného štátneho archívneho fondu. Každý archívny fond a zbierka je zachytená na evidenčných kartách, ako základnej forme prehľadu o archívnom materiáli a jeho sprístupnení. Hlavnými formami sprístupnenia archívneho materiálu sú inventáre a katalógy jednotlivých archívnych fondov.

² SSOA, SNR č. 244/KPS, kr. 2.

Celkový prehľad o archívnych fondoch a zbierkach jednotlivých archívov podáva Sprievodca po fondoch. Všetky doteraz vyhotovené moderné archívne pomôcky zo slovenských archívov sú sústredené na Slovenskej archívnej správe v Bratislave.³

Riadiacim orgánom archívnictva na Slovensku je Slovenská archívna správa v Bratislave a archívne oddelenia v jednotlivých krajoch. Tieto orgány riadia: Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave a štátne archívy v jednotlivých krajoch. Sieť štátnych archívov dopĺňujú okresné a mestské archívy, podliehajúce príslušným ONV. Od roku 1960 tvoria mestské archívy organizačný celok s okresnými archívmi pod názvom okresný archív. Výnimku tvorí Archív mesta Bratislavy, ktorý je samostatný. Mimo sieť štátnych archívov, ale pod dozorom riadiacich archívnych orgánov sú podnikové archívy.

³ Doteraz boli vydané:

Štátny archív v Bratislave, Sprievodca po archívnych fondoch, SAS, Bratislava 1959.

Štátny archív v Bytči, Sprievodca po archívnych fondoch, SAS, Bratislava 1959.

Štátny archív v Prešove, Sprievodca po archívnych fondoch, SAS, Bratislava 1959.

Štátny archív v Košiciach, Sprievodca po archívnych fondoch, SAS, Bratislava 1963.

Štátny archív v Banskej Bystrici, Sprievodca po archívnych fondoch, SAS, Bratislava 1963.

Štátny archív v Bratislave pobočka v Nitre, Sprievodca po archívnych fondoch, SAS, Bratislava 1963.

Archív mesta Kremnice, Sprievodca po fondoch a zbierkach, SAS, Bratislava 1957.

Archív mesta Košice, Sprievodca po archívnych fondoch, AS MV, Praha 1957.

Archív mesta Bratislavy, Sprievodca po archívnych fondoch, AS MV, Praha 1955.

Inventáre a katalógy archívnych fondov:

Štátne banské riaditeľstvo v Banskej Štiavnici 1919—1945, SAS, Bratislava 1961.

Panstvo Šintava - Čeklis (1252) 1498—1938, SAS, Bratislava 1961.

Amade Ůchtritz 1478—1918, SAS, Bratislava 1962.

Vladny komisariát pre banské a hutnícke záležitosti v Bratislave 1919—1933, SAS, Bratislava 1962.

Minister s plnou mocou pre správu Slovenska 1919—1927, SAS, Bratislava 1963.

Banské hajtmanstvo v Bratislave 1934—1940, SAS, Bratislava 1962.

Hlavný komornogrófsky úrad v Banskej Štiavnici (1231) 1524—1918, SAS, Bratislava 1963.

Župa Nitrianska 1940—1945, SAS, Bratislava 1963.

Župa Bratislavská 1868—1918, SAS, Bratislava 1963.

Župný úrad v Bratislave 1923—1928, SAS, Bratislava 1963.

Mestská rada 1877—1945, SAS, Bratislava 1962.

Mestský notársky úrad v Bratislave 1924—1944, SAS, Bratislava 1962.

Okresný úrad v Leviciach 1923—1939, SAS, Bratislava 1961.

Okresný úrad v Modre 1923—1945, SAS, Bratislava 1962.

Okresný úrad v Prievidzi 1923—1945, SAS, Bratislava 1963.

Okresný úrad v Prievidzi 1923—1945, SAS, Bratislava 1963.

Hlavnoslužňovský úrad v Leviciach 1938—1944, SAS, Bratislava 1962.

Okresné četnícke veliteľstvo v Nitre 1919—1939, SAS, Bratislava 1962.

Policačný komisariát v Komárne 1923—1938, SAS, Bratislava 1962.

Četnícke a žandárske veliteľstvá a stanice na východnom Slovensku, 1919—1944, SAS, Bratislava 1963.

Vodohospodárska služba na východnom Slovensku 1879—1949, SAS, Bratislava 1963.

Pre prehľadnosť uvádzame prehľad archívov na Slovensku:

Štátny slovenský ústredný archív (Bratislava, Križkova ul. č. 5) vznikol a formoval sa postupným pričlenením bývalého Pôdohospodárskeho archívu (1955), Ústredného banského archívu (1958) a Archívu Slovenského národného múzea (1960) do jednotnej siete štátnych archívov. Archív sa organizačne delí na 4 oddelenia: 1. feudalizmu, 2. kapitalizmu, 3. socializmu a 4. hospodárstva. Oddelenie hospodárstva, ktorého základom je bývalý Ústredný banský archív, je umiestnené v Banskej Štiavnici.⁴

Archívy v Západoslovenskom kraji: Štátny archív v Bratislave s pobočkou v Nitre. Okresné archívy: Archív mesta Bratislavy — pre Bratislava - mesto, OA Bratislava-okolie v Pezinku s pobočkami v Juri pri Bratislave, Malackách a Modre, OA Dunajská Streda s pobočkou v Šamoríne, OA Galanta so sídlom v Sali nad Váhom, OA Komárno s pobočkou v Hurbanove, OA Levice, OA Nitra, OA Nové Zámky, OA Senica s pobočkami v Myjave a Skalici, OA Topoľčany so sídlom v Uhrovci a pobočkou v Partizánskom, OA Trenčín, OA Trnava s pobočkou v Hlohovci.

Archívy v Stredoslovenskom kraji: Štátny archív Banská Bystrica - Radvaň s pobočkou v Bytči. Okresné archívy: OA Banská Bystrica s pobočkou v Brezne, OA Čadca, OA Dolný Kubín s pobočkou v Trstenej, OA Lipt. Mikuláš, OA Lučenec s pobočkou v Modrom Kameni, OA Martin, OA Považská Bystrica so sídlom v Orlovej, OA Prievidza so sídlom v Bojniciach (v zámku), OA Rim. Sobota, OA Zvolen s pobočkou v Krupine, OA Žiar nad Hronom so sídlom v Kremnici a pobočkami v Banskej Štiavnici a Novej Bani, OA Žilina so sídlom v Budatíne (zámok).

Archívy vo Východoslovenskom kraji: Štátny archív Košice s pobočkami v Levoči a Prešove. Okresné archívy: OA Bardejov, OA Humenné, OA Košice, OA Michalovce, OA Prešov, OA Poprad so sídlom v Starej Ľubovni, OA Rožňava so sídlom v Betliari a pobočkami v Dobšinej a Revúci, OA Sp. Nová Ves s pobočkou v Levoči, OA Trebišov so sídlom v Sečovciach a pobočkou v Kráľovskom Chlmci.

Považovali sme za potrebné oboznámiť čitateľa aspoň v základoch s problematikou organizácie archívnictva na Slovensku, aby sme sa nemuseli v ďalších častiach vracáť k týmto otázkam, ale aby sme na príslušných miestach podali len prehľad najzávažnejších archívnych fondov vyšších z činnosti ústredných, župných, okresných resp. miestnych inštitúcií, ktorých existencia a premeny sa stali výraznými svedkami vývoja kapitalistického štátu a práva v jednotlivých obdobiach a ktoré sú dôležité pre prácu právneho historika na dejinách štátu a práva za kapitalizmu na území Slovenska.

Záverom chceli by sme upozorniť aj na skutočnosť, že archívny materiál k dejinám štátu a práva na Slovensku za kapitalizmu sa nachádza aj v ďalších archívoch. Sú to predovšetkým archívne fondy Štátneho ústredného archívu v Prahe, kde sú opatrované materiály centrálnych orgánov a úradov z obdobia predmníchovskej republiky. Materiál k dejinám robotníckeho hnutia opatruje Archív Ústavu dejín KSČ v Prahe a Archív Ústavu dejín KSS v Bratislave. Z ďalších archívov je to Vojenský historický archív, Archív kancelarie prezidenta republiky, Archív Ministerstva zahraničných vecí a Archív Ústrednej rady odborov v Prahe. Vzhľadom

⁴ Pozri L. Hubenák, *O práci a fondoch Štátneho slovenského ústredného archívu*, Historický časopis, roč. VII, 1959, č. 3, 477—485.

Podrobnejšie údaje k vývoju archívnictva na Slovensku dáva štúdiá: L. Hubenák, *Štátny slovenský ústredný archív* (dejiny archívu), *Sprievodca po fondoch Štátneho slovenského ústredného archívu* I. zv., SAS, Bratislava 1964.

na predchádzajúci štátoprávny vývoj nachádza sa dôležitý archívny materiál k dejinám štátu a práva na Slovensku aj v rakúskych archívoch, hlavne v Haus-, Hof- und Staatsarchive, Finanz und Hofkammerarchive a Kriegsarchive vo Viedni.

K dejinám štátu a práva na Slovensku do roku 1918 nachádza sa významný materiál aj vo fondoch Maďarského krajinského archívu (Magyar Országos Levéltár), kde sú uložené fondy centrálnych orgánov a inštitúcií z bývalého Uhorska, ďalej v Archíve Vojenského historického ústavu (Hadtörténeti Intézet Levéltára) a v Ústave dejín strany pri ÚV Maďarskej robotníckej socialistickej strany (A magyar szocialista munkáspárt központi bizottságának Párttörténeti Intézete) v Budapešti.⁵

Základný prehľad o archívnych fondoch Maďarského krajinského archívu (MOL-Magyar Országos Levéltár) podávajú archívne pomôcky vydávané ústredím maďarských archívov (LOK-Levéltárak Országos Központja). Z doteraz vydaných maďarských archívnych pomôcok, ktoré sú k dispozícii bádateľom v SSÚA uvádzame:

1. Wellmann Imre, *A Magyar kancellária levéltára*, LOK 1951.
2. Sinkovics István, Felhő Ibolya, *Pénzügyigazgatási levéltárak*, LOK 1952.
3. Varga Endre és Párdányi Miklós, *Birosági levéltárak*, LOK, Budapest 1952.
4. Sashegyi Oszkár, *Absolutizmuskori levéltárak*, LOK Budapest 1952.
5. Paulinyi Oszkár, *A Helytartótanács levéltára*, LOK, Budapest 1954.
6. *Polgári kori és tanácsköztársasági központi kormányhatóságok levéltárai*, LOK, Budapest 1957.
7. *A Magyar Országos levéltár fond-és állagjegyzéke*, 1. rész A-P szekciók, 2. rész Q-X szekciók és mutatók, LOK, Budapest 1959.
8. *Központi Gazdasági levéltár fondjainak jegyzéke*, LOK, Budapest 1959.
9. Kiss Dezső, *A Földművelés-, Ipar-és kereskedelemügyi minisztérium levéltára (1867—1888)*, LOK, Budapest 1958.
10. Kardos Kálmán, *A Közmunka és közlekedésügyi minisztérium levéltára (1867 až 1888)*, LOK, Budapest 1958.
11. Szűcs László, *A Miniszterelnökség levéltára (1867—1944)*, LOK, Budapest 1958.
12. Bélay Vilmos és Kardos Kálmán, *A Pénzügyminisztérium levéltára (1867 až 1944)*, LOK, Budapest 1960.
13. Bélay Vilmos és H. Kohut Mária, *Kereskedelemügyi minisztérium levéltár (1889—1899/—1942), Kereskedelem és közlekedésügyi minisztériumi levéltár (1935 až 1945), Iparügyi minisztériumi levéltár (1919—1924/—1933), Országos közellátási hivatal (1940—1945)*, LOK, Budapest 1961.
14. Szűcs László, *Országgyűlési levéltár (1861/1867—1945/1948) Államfői hivatalok levéltára (1890) 1920—1948, Király személye körüli minisztérium (1861) 1867—1918*, MMLO, Budapest 1961.
15. Kiss Dezső, *Földművelésügyi minisztériumi levéltár 1889—1945, I—III*, LOK, Budapest 1961.
16. Szász András, *A Belügyminisztériumi levéltár 1867—1945, I—III*, LOK, Budapest 1961.
17. Bognár Iván, *Igazságügyminisztériumi levéltár (1868—1949)*, MMLO, Budapest 1962.
18. Bélay Vilmos, *Vallás-és Közoktatásügyi Minisztériumi levéltár (1867) 1916—1945 (1949)*, MMLO, Budapest 1963.
19. Ember Győző, *Az 1848/49-i Minisztérium levéltára*, MTA, Budapest 1950.
20. Felhő I., Vörös A., *A Helytartótanács levéltár*, MTA, Budapest 1961.

⁵ Podrobné údaje podáva štúdiá Michala Kušíka, *Slovenika v Maďarsku podľa základných inventárov OL*, Sborník archivních prací, roč. VI., č. 2.

V prvej polovici 19. storočia už v celej Európe silne pokročil rozvoj kapitalistických výrobných vzťahov a dochádzalo k vyostrovaniu triednych rozporov. Avšak na rozdiel od ostatných štátov Európy boli triedne pomery v Rakúsku-Uhorsku komplikované a popretkávané národnostnými rozpormi, pretože monarchia bola mnohonárodnostným štátom. Národnostné hnutie hralo významnú úlohu v procese boja proti feudalizmu a absolutizmu aj v revolučných rokoch 1848—49. Slovenské snaženia prejavili sa v revolučnom roku 1848 predkladaním celého radu slovenských žiadostí panovníkovi. V septembri 1848 dozrela myšlienka ozbrojeného slovenského povstania proti maďarskej vláde pod vedením Slovenskej národnej rady, ktorá z hľadiska štátoprávneho predstavuje revolučnú slovenskú vládu.

K revolučným rokom 1848—49 nachádza sa v ŠSÚA materiál v Zbierke dokumentov k rokom 1848—1849. Zbierka obsahuje rôzne revolučné vyhlášky, oznámenia a proklamácie, nariadenia, volebné letáky, menoslovy slovenských dobrovoľníkov, rozkazy veliteľa rakúskych vojsk Windischgrätza, zatykače na predstaviteľov slovenského národného hnutia, žiadosti slovenského národa atď.

Písomnosti žúp

Verejnú správu v bývalom Uhorsku od čias prvých kráľov až do zániku Rakúsko-uhorskej monarchie vykonávali samosprávne celky zvané župy. Ich kompetencia i organizačná štruktúra nebola vždy rovnaká; menila sa podľa stupňa vývoja spoločnosti i podľa foriem štátnej správy. Župy vo svojich pôvodných hraniciach trvali i v prvých rokoch predmníchovskej ČSR až do konca roku 1922. Archívny materiál župnej správy delí sa na niekoľko období:

- I. Obdobie feudálne, čiže stavovské (od najstarších čias do roku 1849).
- II. Obdobie bachovského absolutizmu (1849—1860).
- III. Obdobie od Októbrového diplomu do rakúsko-uhorského vyrovnania (1860—67).
- IV. Obdobie od rakúsko-uhorského vyrovnania do zániku Rakúsko-uhorskej monarchie (1867—1918).
- V. Obdobie I. ČSR (1919—1922).

Každé z týchto období má svoje charakteristické črty, ktoré sa odrážajú i v spisovom materiáli. V jednotlivých obdobiach sa menil jednak okruh vybavovaných záležitostí, spisová manipulácia i jazyk písomností, jednak postoj vládnucej triedy k vykonávaniu verejnej správy. Tento

prehľad uvádzame preto, lebo takéto rozčlenenie materiálu (pravda pokiaľ sa zachoval) je jednotné pri všetkých župných fondoch a vo všetkých štátnych archívoch.

Fondy štátnych archívov sú najdôležitejším prameňom k poznaniu dejín štátu a práva na Slovensku v období 1848—1918. A z nich je to predovšetkým písomný materiál žúp.

Revolúcia v roku 1848/49 prináša zmeny i do župnej správy. Zákony z roku 1848 neznamenajú iba zrušenie desiatkov urbárskych povinností, robôt a panských súdov; znamenajú i zmenu vo funkcií samosprávnych orgánov.

Po porážke revolúcie schválil panovník 17. októbra 1849 tzv. provizórium (t. j. dočasnú úpravu verejnej správy), v zmysle ktorého veliteľ rakúskych vojsk v Uhorsku vydal nariadenie o vyhlásení dočasnej organizácie verejnej správy. V roku 1853 prichádza k tzv. definitívnemu zriadeniu verejnej a súdnej správy. Príloha D nariadenia Ministerstva vnútra, pravosúdia a financií zo dňa 19. januára 1853 obsahuje úpravy o organizácii župných úradov i vymedzenie ich úradnej pôsobnosti. V štátnych archívoch sa nachádzajú archívne fondy nasledujúcich žúp:

1. Bratislavská župa (1396—1922), Trenčianska župa (1481—1922), Tekovská župa (1280—1923), Komárňanská župa (1280—1918), Dolnohontianska župa (1850—1861), Rábsko-komárňansko-ostrihomská župa (1919—1922), Komárňanská župa (1919—1923), Zvolenská župa (1382—1922), Hontianska župa (1578—1922), Gemer-Malohontianska župa II (1803—1922), Novohradská župa (1900—1922), Zemplínska župa (1866—1901), Šarišská župa (1400—1922), Abovská župa (1584—1881), Turnianska župa (1589—1882), (samostatná skupina župné orgány z revolučných rokov 1848/49), Abovsko-turnianska župa (1785—1922), Spišská župa (1498—1922), Hlavný župan mesta Košíc (1862—1917), Hlavný župan miest Košíc, Prešova, Bardejova a Sabinova (1871—1874), Oravská župa (1584—1922), Turčianska župa (1486—1922), Liptovská župa (1391—1922).

Z písomností Trenčianskej župy sa z obdobia od porážky revolúcie 1849 do obnovenia činnosti samosprávnych žúp zachovali iba nepatrné zlomky písomností. Väčšina bola zničená po roku 1922 zlým umiestnením vo vlhkých miestnostiach, časť bola zničená v rokoch 1942—1945. Tajné prezidiálne spisy vládneho komisára a náčelníka Trenčianskej župy boli prenesené do Krajinského archívu v Budapešti už v minulom storočí.

Z písomností obdobia 1861—1918 okrem už prv spomínaných skupín, ktoré sa nachádzajú vo všetkých župných fondoch (hlavný župan, podžupan atď.) upozorňujeme na skupinu: Písomnosti Poľnohospodárskeho výboru (1893—1905), písomnosti župnej sprostredkovateľne práce pre poľnohospodárskych robotníkov (1900—1918) a hlavne na skupinu Štatúty župy a obcí (1886—1917), ktorá obsahuje jednak tlačené zbierky štatútov a okrem toho veľa návrhov a osnov jednotlivých štatútov pre územie trenčianskej župy.

Obdobie od Októbrového diplomu do rakúsko-uhorského vyrovnania vy-

kazuje značné organizačné zmeny vo verejnej správe. Októbrovým diplomom bola síce činnosť žúp od roku 1861 obnovená, no už toho istého roku bola ich samospráva znovu zrušená a verejnú správu riadila županskí miestodržiteľia, ktorí si menujú župana i ostatných župných úradníkov. Tento stav sa odráža i na zachovanom spisovom materiáli, kde okrem prezidiálnych spisov hlavného župana (županského miestodržiteľa) javia sa dve skupiny písomností: písomnosti podžupanske a písomnosti verejnosprávne. Do pôsobnosti župy sa navracia i súdnictvo.

V písomnostiach župného zastupiteľstva okrem všeobecných záležitostí verejnej správy možno sledovať i politický ruch, súvisiaci s obnovením župnej samosprávy.

Písomnosti hlavného župana okrem správ o reorganizácii verejnej správy a súdnictva obsahujú aj personálne záležitosti župného úradu, sledovanie politického života v župe, bezpečnostné záležitosti, štatúty spolkov, záležitosti úpravy cien, vysťahovalectva atď. Písomnosti podžupana obsahujú všeobecné správne záležitosti.

Verejnosprávne písomnosti obsahujú zoznamy obcí služnovských obvodov, vydávanie domovských listov, cestovných pasov, knížiek podomového obchodu.

Na podklade noriem z r. 1861 „Dočasných súdnych pravidiel judexkuriálnej konferencie“ sa obnovila súdna právomoc žúp. Vykonávateľom tejto právomoci mali byť: a) podžupanský súd, b) župná súdna stolica. Podžupanský súd mal kompetenciu v občianskych právnych záležitostiach, menších sumárnych sporoch a v urbárskych záležitostiach. Písomnosti bratislavského podžupanského súdu sa nezachovali. Zo súdnych písomností zachovalo sa vo fonde Trenčianskej župy torzo písomností Podžupanského súdu (1863—1868) a Župného súdu (1861—1871). Župná súdna stolica pôsobila do roku 1871. Od 1. januára 1872 bola súdna právomoc župy na základe zák. čl. XXXI z r. 1871 prenesená na samostatné súdy zvané kráľovské súdne stolice, neskôr sédrle.

V období po roku 1867 upevňuje maďarská buržoázia svoju moc. V tomto období sa rozvíja v Uhorsku priemysel a rastie robotnícka trieda. Zároveň je toto obdobie charakterizované silnými maďarizačnými tendenciami; ako ich protiváha objavujú sa v slovenskom obyvateľstve myšlienky panslavizmu a československej jednoty. Odrazy týchto snáh nachádzame hlavne v písomnostiach hlavného župana. V ostatných verejnosprávnych písomnostiach vidno postupné obkliešťovanie právomoci župnej samosprávy v prospech štátnych úradov.

Najdôležitejšiu skupinu spisového materiálu župy tvoria písomnosti Hlavného župana. Hlavný župan bol politickou vrchnosťou nielen župným úradníkom, ale i všetkým štátnym úradom na území župy. Od r. 1868 do r. 1890 bola jeho agenda jednotná; v r. 1891 sa rozdeľuje na agendu

dôvernú a všeobecnú, dôverné spisy sa manipulujú zvlášť. Spisový materiál obsahuje zprávy o politických udalostiach v župe, mobilizačné plány, zprávy o rozvoji robotníckeho hnutia, smernice na zmarenie snáh o uskutočnenie československej jednoty, inštrukcie ministerstva vnútra pre hlavného župana, zprávy o reorganizácii štátnych úradov, pozorovanie národnostných i sociálnych pohybov, programy valného zhromaždenia municipiálneho výboru, štatistiku o pohyboch obyvateľstva, vysťahovalectva, zprávy o stavbe železníc, písomnosti týkajúce sa zásobovania obyvateľstva, rekvirácie.

Spisový materiál podžupana umožňuje sledovať celý verejný život v župe po každej stránke. Podžupan bol prvým úradníkom župy, mal rozhodovacie právo vo všetkých verejnosprávnych záležitostiach, ktoré nepatrili do pôsobnosti valného zhromaždenia municipiálneho výboru, župného verejnosprávneho výboru alebo jednotlivých štátnych úradov v župe. Vykonával nariadenia hlavného župana, vlády a uznesenia valného zhromaždenia. Bol tiež odvolacou vrchnosťou od rozhodnutí obecných predstavených, alebo hlavných slúžnych. V podžupanských písomnostiach sa nachádzajú i rozpočty a záverečné účty obcí, zprávy o verejných stavbách a o stavbách tovární.

V samosprávnych záležitostiach župy bol najvyšším orgánom župný municipiálny výbor. Svoju právomoc vykonával municipiálny výbor na valných zhromaždeniach, na ktoré sa schádzal pod predsedníctvom hlavného župana alebo podžupana aspoň dvakrát do roka. O zasadnutiach sa viedli zápisnice, do ktorých sa zapisovali rozhodnutia a uznesenia municipiálneho výboru. Obsah zápisníc a spisov tvoria opatrenia proti epidémiám, náhradu vojnových škôd, obecné účty, vyúčtovania obcí a základín, správ sirotských majetkov, stavby mostov, ciest škôl, železníc, úpravy okresov atď.

Skupina písomností Ústredný volebný výbor obsahuje materiál k voľbám za obdobie rokov 1865—1919. Volebný výbor zostavoval zoznamy voličov poslancov do snemu a pôsobil pri administratívnych prácach, súvisiacich s poslaneckými voľbami.

Ako samostatné skupiny písomností fondu župy sú uložené písomnosti: Právny zástupca, právny podzástupca, hlavný župný lekár, župná sirotská stolica, župná polícia a archív.

Písomnosti slúžnovských úradov

Veľkú skupinu vo všetkých štátnych archívoch tvoria archívne fondy slúžnovských úradov. Slúžnovské úrady boli zriadené a ich pôsobnosť bola vymedzená nariadením ministerstiev vnútra, spravodlivosti a finan-

cíi zo dňa 19. januára 1853, ktoré bolo vlastne prílohou B základnej úpravy o definitívnom zriadení. Svoju činnosť započali 29. apríla 1854. Slúžnovské úrady boli najnižšou inštanciou vo verejnosprávnych a súdnych záležitostiach, ktoré neboli výslovne vyhradené kompetencii iných orgánov.

Čo sa týkalo politickej správy vo všeobecnosti, boli slúžnovské úrady povinné starať sa o vykonávanie zákonov o zachovaní bezpečnosti, verejného poriadku a pokoja vo svojom obvode a o zverejňovanie zákonov a úradných nariadení. Starali sa o inštitúcie, postavené pod ich dozor. V prvej inštancii vykonávali živnostenské záležitosti, spoluúčinkovali pri sčítaní ľudu a vojenských obvodoch. Starali sa o ubytovanie vojska. Vyďávali povolenia ku sobášom, okrem prípadov, ktoré boli vyhradené vyšším úradom. Dozerali na tlačové orgány, na účinkovanie spolkov v okrese a na uplatňovanie štátnych záujmov pri cirkevných a osvetových základinách. Hraničné slúžnovské úrady mali podávať nadriadenému politickému orgánu správy o stave štátnych hraníc a hraničných znakov. Dozerali na zachovávanie predpisov, týkajúcich sa poľnohospodárstva, lesníctva, poľovníctva a rybolovu. Vyhotovovali „vandrovne knižky“, cestovné pasy, vidovali knižky podomových obchodníkov atď.

V odbore súdnictva boli slúžnovské úrady vrchnosťou v 1. inštancii vo všetkých občianskych a trestných záležitostiach, ktoré neboli výslovne vyhradené iným vrchnostiam.

V daňových a pokladničných záležitostiach slúžnovské úrady spolupracovali na vyhotovovaní a revíziach katastrov pozemkovej dane, zbierali záznamy o príjmoch z prenájmu domov, vykonávali prieskumy za účelom vymerania zárobnkovej dane. Boli nadriadenými orgánmi daňových úradov vo svojom obvode.

Činnosť slúžnovských úradov bola upravená úradnou inštrukciou Ministerstva vnútra zo dňa 17. marca 1855, ktorá obsahovala podrobné predpisy o vnútornej organizácii a ich rokovanom poriadku. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní sa i pôsobnosť slúžnovských úradov postupne upravovala. Po odlúčení súdnictva od verejnej správy i slúžnovské úrady strácajú svoju súdnu právomoc. Verejnosprávnou funkciou slúžnovských úradov postupne vymedzujú zákonné články, z ktorých sú najdôležitejšie zák. čl. XLII. z r. 1870 a zák. čl. XXI. z r. 1886. Činnosť slúžnovských úradov trvala až do konca roku 1922.

Zachovali sa archívne fondy týchto slúžnovských úradov: SÚ Bratislava (1859—1922), SÚ Dunajská Streda (1862—1922), SÚ Galanta (1854—1922), SÚ Malacky (1861—1922), SÚ Senec (1872—1922), SÚ Šamorín (1871—1922), SÚ Trnava (1856—1922), SÚ Bánovce (1889—1922), SÚ Bytča (1861—1922), SÚ Čadca (1859—1922), SÚ Ilava (1874—1922), SÚ Kysucké Nové Mesto (1872—1922), SÚ Považská Bystrica (1855—1922), SÚ Púchov (1871—1922), SÚ Trenčín (1862—1922), SÚ Žilina (1856—1922), SÚ v Hlohovci (1854 až 1922), SÚ v Holíči (1854—1922), SÚ v Myjave (1850—1922), SÚ v Nitre (1855—1922).

SÚ v Novom Meste nad Váhom (1850—1922), SÚ v Nových Zámkoch (1854—1922), SÚ v Piešťanoch (1851—1922), SÚ v Prilevidzi (1851—1922), SÚ v Senici (1850—1922), SÚ v Šali (1854—1922), SÚ v Topoľčanoch (1851—1922), SÚ v Zabokrekoch nad Nitrou (1921), Expozitúra SÚ Prilevidza v Nitrianskom Rudne (1912—1922), SÚ v Kremnici (1850—1860), SÚ v Leviciach (1852—1922), SÚ v Oslanoch (1851—1922), SÚ vo Vrábľoch (1851—1922), SÚ v Zlatých Moravciach (1851—1922), SÚ v Žiari nad Hronom (1851 až 1922), SÚ v Hurbanove (1854—1909), SÚ v Komárne (1850—1922), SÚ v Štúrove (1854—1870), SÚ B. Bystrica (1850—1922), SÚ Brezno (1855—1922), SÚ Zvolen (1850 až 1922), SÚ Veľká Slatina (1850—1922), SÚ Svätý Ondrej (1862—1880), SÚ Sliac (1862—1868), SÚ Pohorelá (1909—1922), SÚ Ratková (1852—1922), SÚ Revúca (1854 až 1922), SÚ Hnúšťa (1853—1920), SÚ Rožňava (1851—1922), SÚ Muráň (1850—1853), SÚ Plešivec (1851), SÚ Rimavské Brezovo (1853—1860), SÚ Štítnik (1851—1853), SÚ Tornaľa (1859—1860), SÚ Krupina (1850—1922), SÚ Pastuchov (1921), SÚ Modrý Kameň (1913—1922).

Písomnosti Verejnosprávnych výborov

Obdobie po roku 1877 je v uhorskej verejnej správe charakterizované tendenciou štátu dostať pod priamu kontrolu čo najviacej odborov verejnej správy. Vyčleňuje sa zo župnej právomoci súdnictvo, zriaďujú sa štátne stavebné úrady, školské inšpektoráty, finančné riaditeľstvá, poštové a telegrafné obvody atď. No napriek tomu, si obnovené župy predsa zachovali určitý samosprávny charakter. Bolo preto treba vytvoriť orgán, ktorý by dbal na to, aby verejná správa i pri tejto dvojkoľajnosti bola jednotná. Štát potreboval tiež kontrolu nad týmito samosprávnymi orgánmi a snažil sa zabezpečiť správne vykonávanie nariadení a zabezpečovanie štátnych záujmov v samosprávnych celkoch. Tieto okolnosti podmienili vznik koordinačného aparátu, ktorý bol zák. čl. VI. z r. 1876 zriadený v každej župe a municipiálnom meste a dostal názov Verejnosprávny výbor. Verejnosprávne výbory boli v činnosti až do roku 1919; poštátnením župných úradov po vzniku I. ČSR strácajú svoju funkciu a zanikajú. Písomnosti verejnosprávnych výborov obsahujú podrobný prehľad verejných udalostí na území príslušnej župy a tiež prehľad opatrení, ktoré župa vykonala ako samosprávny orgán. Možno tu tiež sledovať všetky zásahy štátu do hospodárskeho a verejného života župy.

Zachovali sa tieto archívne fondy: Verejnosprávny výbor v Bratislavskej župe (1876 až 1919), Verejnosprávny výbor v Trenčianskej župe (1876—1918), Verejnosprávny výbor Liptovskej župy (1876—1919), Verejnosprávny výbor Oravskej župy (1876—1919), Verejnosprávny výbor Turčianskej župy (1876—1920), Verejnosprávny výbor Nitrianskej župy (1876—1923), Verejnosprávny výbor Tekovskej župy (1876—1921), Verejnosprávny výbor Komárňanskej župy I (1876—1918), Verejnosprávny výbor Rábsko-komárňansko-ostrihomskej župy (1919—1922), Verejnosprávny výbor Komárňanskej župy II (1919 až 1923), Verejnosprávny výbor Abovskej župy (1876—1881), Verejnosprávny výbor Turnianskej župy (1876—1881), Verejnosprávny výbor Abovsko-turnianskej župy (1882 až 1919), Verejnosprávny výbor Spišskej župy (1876—1918), Verejnosprávny výbor Šarišskej župy (1876—1922), Verejnosprávny výbor Zvolenskej župy (1876—1919), Verejnosprávny výbor Gemer-malohontskej župy (1876—1919), Verejnosprávny výbor Hontianskej župy (1883—1919), Verejnosprávny výbor Novohradskej župy (1885—1919).

Pisomnosti rezortných štátnych úradov

Pisomnosti rezortných štátnych úradov sa zachovali v nasledujúcich archívnych fondoch: Štátny stavebný úrad v Bratislave (1876—1922), Štátny stavebný úrad v Trenčíne (1888—1922), Štátny stavebný úrad v Komárne (1888—1919), Štátny stavebný úrad v Nitre (1890—1921), Štátny stavebný úrad v Dolnom Kubíne (1877—1922), Štátny stavebný úrad v Liptovskom Mikuláši (1877—1922), Štátny stavebný úrad v Martine (1883 až 1922), Štátny stavebný úrad v Levoči (1878—1922), Štátny stavebný úrad v Rimavskej Sobote (1908—1922).

Tendencia podriaďiť štátnej čo najväčší okruh verejných záležitostí zasiahla i správu lesov. Zák. čl. XXXI z r. 1879, tzv. lesný zákon vyhlásil lesnú správu za doplňujúcu časť štátnej správy, zachovali sa fondy: Lesný inšpektorát v Bratislave (1880—1922), Štátny lesný úrad v Trenčíne (1893—1922), Okresná lesná správa v Bratislave (1885 až 1922), Lesná správa v Prešove (1880—1928), Štátny lesný úrad v B. Bystrici (1899 až 1922), Štátny lesný inšpektorát v B. Bystrici (1880—1923).

Archívne fondy hospodárskeho rázu

Uhorsko zostalo agrárnou krajinou aj po vyrovnaní. Uhorská buržoázia nebola ešte tak silná, aby likvidovala zbytky feudalizmu. Živnostenský zákon č. 8/1872 mal zabezpečiť rozvoj kapitalistickej výroby, ale už po 12 rokoch bol nahradený novým zák. čl. 17/1884. Ďaleko dôležitejšie než táto zákonná úprava hospodárskeho samovývoja kapitalizmu, boli zákonné články o podpore uhorského priemyslu. Dôsledkom poľnohospodárskej krízy nastalo v Uhorsku uvoľnenie kapitálu, ktorý povzbudzoval maďarský rozvoj kapitalistického úverového systému zrodil maďarskú bankovnícku buržoáziu k podnikaniu. K rozvoju kapitalizmu v Uhorsku značne prispela aj horúčka zakladania železníc. Prekotne sa zakladali aj banky buržoáziu. V roku 1886 začala svoju činnosť aj „Tatra“ hornouhorská banka, úč. spol. v Martine. Archívny fond Tatra banka (1886—1948) je jediným svojho druhu opatrovaný v Štátnom slovenskom ústrednom archíve a obsahuje cenné doklady k hospodárskym dejinám, najmä však k rozvoju peňažníctva na Slovensku a k jeho koncentracii. Korešpondencia s americkými peňažnými ústavmi poskytuje aj obraz o slovenskom vyťahovalectve.

V osemdesiatych rokoch dochádza k zakladaniu slovenských peňažných spolkov, vzájomných pokladníc a sporiteľní. Cieľom ich činnosti bolo podporiť slovenské hospodárske podnikanie. Čiastočný obraz možno získať vo fondoch: Filálka Martinskej účastinárskej sporiteľne v Liptovskom Mikuláši (1884—1893) a Spišská úverná banka, úč. spol. v Levoči (1877 až 1939).

Pre rozvoj kapitalistického obchodu boli dôležité obchodné a priemyselné komory. V Štátnom slovenskom ústrednom archíve sa nachádzajú archívne fondy: Obchodná a priemyselná komora v Banskej Bystrici (1890

až 1948). Obchodná a priemyselná komora v Košiciach (1872—1948) a Obchodná a priemyselná komora v Bratislave (1922—1948).

Najúplnejšie je zachovaný materiál Obchodnej a priemyselnej komory v Banskej Bystrici, ktorá bola zriadená na základe § 4 zák. čl. VI. z roku 1868 nariadením ministra obchodu č. 5408 z 27. januára 1890. Až na nepatrné výnimky, najmä do roku 1919 sa zachovali všetky písomnosti. Fond nebol poznačený vojnovými udalosťami, ako tomu bolo u ostatných obchodných a priemyselných komôr. Písomnosti fondu sú cenným prameným materiálom k obdobiu rokov 1890—1948 k rôznym otázkam hospodárskych dejín na Slovensku.

Medzi prvými obchodnými a priemyselnými komorami, ktoré vznikli na území býv. Uhorska patrila aj komora v Košiciach, založená 30. novembra 1850. Z jej písomnosti sa však zachoval iba nepatrný fragment.

Najvýznamnejšou obchodnou a priemyselnou komorou na Slovensku bola bratislavská, založená 25. augusta 1850, pretože na jej území sa nachádzal najdôležitejší priemysel na Slovensku. Spisový materiál od založenia Obchodnej a priemyselnej komory v Bratislave až do roku 1940, až na malé fragmenty spisov z predmníchovskej ČSR bol zničený.

Písomnosti fondov centrálnych úradov

Fondy centrálnych úradov býv. Uhorska ako sme už spomenuli nachádzajú sa v Maďarskom krajiniskom archíve v Budapešti. Z fondov ústrednej povahy týkajúcich sa Slovenska, je opatrovaný v ŠSÚA len fragment materiálu 2 úradov. Tieto materiály boli získané spisovou rozlukou v zmysle dohody o spisovej rozluke z 3. júna 1927 č. 160/Zb. z. a n. a časť bola odovzdaná do ČSR z Rumunskej ľudovej republiky. Je to predovšetkým archívny fond Uhorské kráľovské ministerstvo vnútra (1875—1918) [Magyar királyi Belügyminisztérium], ktoré bolo zriadené po rakúsko-uhorskom vyrovnaní 11. III. 1867. Fond poskytuje údaje k politickej, hospodárskej, národnostnej i kultúrnej problematike Slovenska v rámci Rakúsko-uhorskej monarchie od druhej polovice minulého storočia až do roku 1918. Bohatý je zvlášť materiál k slovenskému národnému hnutiu, k otázkam slovanskej vzájomnosti, rusko-slovenským a slovensko-českým vzťahom, a pramene o maďarizácii slovenského obyvateľstva. Mnoho materiálu sa nachádza k otázkam verejnej správy vnútornej, k otázkam samosprávnych orgánov župy, okresov, miest so zriadeným magistrátom, ďalej k problematike obcí a zvlášť k hospodárskemu životu miest na Slovensku. Archívny fond Uhorské kráľovské ministerstvo pôdohospodárstva 1874—1917 [Magyar királyi Földmívelésügyi minisztérium] je len torzo z materiálov býv. M. k. ministerstva pôdohospodárstva, priemyslu

a obchodu, M. k. ministerstva pôdohospodárstva a M. k. ministerstva verejných prác a dopravy. Nachádza sa tu hlavne materiál k problematike rozvoja kapitalistických výrobných vzťahov v poľnohospodárstve, k otázkam lesného hospodárstva, stavbe ciest a železníc a protipovodňovej a regulačnej činnosti na dolnom toku Váhu.

Po vypuknutí I. svetovej vojny boli pri jednotlivých župách zriadení vládni komisári pre vojnové záležitosti a veci verejného zásobovania. Funkcia vládnych komisárov bola zrušená v roku 1918. Zachovali sa najmä: Vládny komisár pre vojnové záležitosti v Bratislave (1914—1918), Vládny komisár v Nitre (1905—1906) a (1914—1918), Zajatecký inšpekčný dôstojník pre Zvolenskú župu (1918—1918), Ľudová kancelária pre vojnovú starostlivosť v B. Bystrici (1918—1919), Vládny komisár v B. Bystrici (1914—1918).

Súdna správa v rokoch 1850—1861

Reorganizácia verejnej správy, ktorá sa uskutočnila po porážke maďarskej revolúcie v r. 1849, priniesla i odlúčenie súdnictva od administratívy. Vyhláška o dočasnej organizácii súdnictva a občianskom súdnom poriadku, vydaná 10. novembra 1849 a uverejnená 15. februára 1850 nariaďovala, že súdna správa v Uhorsku sa má postupne vybudovať v týchto stupňoch: 1. okresné sudy, 2. krajské sudy, 3. dištriktuálne hlavné sudy, 4. najvyšší súd. Táto dočasná úprava súdnictva bola v platnosti až do tzv. definitívneho zriadenia, ktoré bolo upravené tzv. Základnou organizačnou úpravou definitívneho zriadenia, t. j. nariadením ministrov vnútra, spravodlivosti a financií zo dňa 19. januára 1853. Okrem toho boli zriaďované i tzv. mestsky delegované okresné sudy. Potreba právneho usporiadania vzájomných práv a povinností medzi bývalými zemepánmi a poddanými si vynútila zriadenie urbárskych súdov. Podklad k ich zriadeniu dal § 28 cisárskeho patentu zo dňa 2. marca 1853, ktorý stanovil, že v každej župe sa má zriadiť urbársky súd. Druhou inštanciou v urbárskych záležitostiach boli urbárske hlavné sudy, trefou Najvyšší urbársky súd vo Viedni. Po vydaní Októbrového diplomu bolo súdnictvo znovu pričlenené k administratíve; súdne inštitúcie ako samostatné úrady pôsobili do mája 1861. Definitívne bolo súdnictvo od administratívy odlúčené v roku 1871. Zachovali sa nasledujúce archívne fondy súdov:

Krajské sudy: Krajský súd v Bratislave (1850—1861), Krajský súd v Trenčíne (1850 až 1860), Krajský súd v Košiciach (1850—1861), Krajský súd v Dolnom Kubíne (1850 až 1861), Krajský súd v Liptovskom Mikuláši (1850—1854), Krajský súd v Martine (1850—1853), Krajský súd v Komárne (1850—1851), Krajský súd v Zlatých Moravciach (1850—1854), Župný súd v Banskej Bystrici (1854—1861), Župný súd v Nitre (1849 až 1861), Župný súd v Trnave (1854—1861), Župný súd v Prešove (1850—1861), Župný súd v Banskej Bystrici (1850—1860), Župný súd v Rimavskej Sobote (1850—1861), Župný súd v Levoči (1850—1861).

Urbárske sudy: US v Bratislave (1856—1861), US v Trenčíne (1856—1861), Oravsko-Turčiansky urbársky súd v Dolnom Kubíne (1856—1861), US v Liptovskom Mikuláši (1857—1860), US v Komárne (1856—1861), US v Nitre (1856—1861), US v Ostrihome

[1856—1861], US v Trnave [1856—1861], US v Zlatých Moravciach [1856—1861], US v Košiciach [1856—1871], US v Levoči [1856—1861].

Okresné sudy sborové: Okresný sborový súd v Bratislave [1851—1853], OSS v Dolnom Kubíne [1850—1854], OSS v Lipt. Mikuláši [1850—1854], OSS v Martine [1851 až 1854], OSS v Košiciach [1850—1854], OSS v Turni [1850—1854], OSS v Kežmarku [1850—1854], OSS v Spišskej Novej Vsi [1850—1854], OSS v Bardejove [1850—1854], OSS v Prešove [1850—1854], OSS v Rim. Sobote [1852—1854], OS v Novom Meste nad Váhom [1850—1854], OSS v Prievidzi [1850—1854], OSS v Skalici [1852—1854].

Okresné sudy: OS v Trnave [1850—1853], OS v Ilave [1850—1854], OS v Považskej Bystrici [1850—1854], OS v Trenčíne [1851], OS v Dvorochoch nad Žitavou [1851—1854], OS v Hlohovci [1850—1854], OS v Komárne [1850—1871], OS v Leviciach [1850—1854], OS v Myjave [1851—1854], OS v Oslanoch [1851—1854], OS v Senici [1851—1854], OS v Topoľčanoch [1850—1854], OS vo Veľkých Kostolanoch [1850—1854], OS vo Vrábľoch [1850—1854], OS vo Vyhníach [1850—1854], OS v Zlatých Moravciach [1850—1854], OS v B. Bystrici [1850—1853], OS v Brezne [1850—1853], OS vo Zvolene [1852—1853], OS vo Viglaši [1850—1853], OS v Ratkovej [1853], OS v Rimavskom Brezove [1851 až 1853], OS v Štítniku [1852—1853], OS v Lemešanoch [1850—1854], OS v Kláštore pod Znievom [1850—1854], OS v Liptovskej Stelnici [1850—1854], OS v Ružomberku [1850 až 1854], OS v Tvrdošíne [1850—1854], OS v Moldave [1850—1854], OS v Rozhanovciach [1850—1854], OS vo Veľkej Ide [1850—1854], OS v Ždani [1850—1853], OS v Gelnici [1850—1854], OS v Levoči [1850—1854], OS v Spišskej Starej Vsi [1850—1854], OS v Spišskom Podhradí [1850—1854], OS v Spišskom Štvrtku [1850—1854], OS v Starej Ľubovni [1850—1854].

Mestsky delegovaný okresný súd: Mestsky delegovaný okresný súd v Bratislave [1855—1860], Mestsky delegovaný okresný súd v Trnave [1853—1861], Mestsky delegovaný okresný súd v Trenčíne [1850—1860], Mestsky delegovaný súd v Dolnom Kubíne [1854—1861], Mestsky delegovaný okresný súd v Nitre [1853—1861], Mestsky delegovaný súd v Prešove [1854—1860], Mestsky delegovaný okresný súd v Košiciach [1854 až 1861], Mestsky delegovaný okresný súd v Levoči [1854—1861].

Orgány verejnej žaloby: Štátny zástupca v Košiciach [1850—1861], Námetník štátneho zástupcu v Košiciach [1853—1854], Námetník št. zástupcu v Turni [1850—1853], Štátny zástupca v Levoči [1850—1861], Námetník št. zástupcu v Kežmarku [1850 až 1854], Námetník štátneho zástupcu v Spišskej Novej Vsi [1850—1854], Štátne zastupiteľstvo v B. Bystrici [1850—1860], Štátne zastupiteľstvo v Dolnom Kubíne [1856 až 1857], Štátny zástupca v Prešove [1850—1861], Štátny zástupca — námetník v Bardejove [1850—1854], Štátny zástupca — námetník v Prešove [1850—1854], Štátny zástupca — námetník v Sabinove [1850—1853], Štátne zastupiteľstvo v Zlatých Moravciach [1850—1854].

Súdne inštitúcie po roku 1871:

Zákonný článok IV/1869 definitívne odlúčil súdnictvo od administratívy. Nové tzv. kráľovské sudy začali svoju činnosť dňom 1. januára 1872 na podklade zákonného článku XXXI/1871. Teritoriálnu organizáciu kráľovských súdnych stolíc a ich sídla určil zák. čl. XXXIII/1871. Nariadenie min. spravodlivosti č. 10.222 zo dňa 12. decembra 1871 rozdelilo kompetenciu dovtedajších župných súdnych stolíc, bývalých podžupanských súdov a slúžnovských úradov (v súdnych záležitostiach) medzi kráľovské súdne stolice a okresné sudy. Kráľovské súdne stolice boli zriadené pre každú župu. Po vzniku I. ČSR boli kráľovské súdne stolice premenované na sédie a v roku 1929 na krajské sudy. Pod týmto názvom trvali sudy do konca I. ČSR, cez obdobie tzv. slovenského štátu i po oslobodení až

do 31. januára 1949, kedy na základe zák. č. 318/1948 Zb. o ľudovom súdnictve zanikli.

V štátnych archívoch nadehádzajú sa tieto archívne fondy súdov: Krajský súd v Bratislave (1872—1941), Krajský súd v Trenčíne (1902—1948), Krajský súd v B. Bystrici (1872—1949), Sedria v B. Štiavnici (1872—1875), Sedria v Martine (1872—1874), Sedria v Šahách (1872—1920), Krajský súd v Rim. Sobote (1872—1938), Krajský súd v Košiciach (1920—1935), Krajský súd v Levoči (1872—1949).

Decentralizáciu dvoch kráľovských súdnych tabúl, a zvýšenie ich počtu na 11 vykonal zák. č. 25/1890. Vtedy vznikli aj súdne tabule v Bratislave a Košiciach. Material súdnej tabule v Košiciach sa nenachádza.

Archívny fond Bratislavská kráľovská súdna tabula (1891—1918) sa až na časť pomocných kníh zachoval úplne a je dôležitým prameňom k právnehistorickému bádaniu. Vo fonde sa nachádzajú osnovy viacerých zákonov a nariadení s pripomienkami, obežníky a prípisy Ministerstva spravodlivosti, Kúrie a súdnych tabúl. Z hľadiska judikatury sú dôležité plenárne rozhodnutia kúrie a tabúl. Bohaté sú aj pramene k dejinám súdnej správy a organizácii súdnictva od konca minulého storočia až do národného oslobodenia, ďalej sú štatistické údaje o činnosti súdov a sédií. Fond obsahuje aj materiál k hospodárskym dejinám, najmä urbárske záležitosti. Pre dejiny robotníckeho hnutia, k problematike sociálneho zákonodarstva, protirobotníckych opatrení sa vo fonde nachádza materiál hlavne z obdobia rokov 1901—1905.

Súdne väzenské zariadenia: Trestnica a prechodný ústav pre mužov v Leopoldove (1855—1945), Väznica Krajského súdu v Nitre (1874—1945), Väznica Krajského súdu v Komárne (1900—1943).

Písomnosti okresných súdov budú postupne preberané do okresných archívov.

Archívne fondy k problematike kultúrno-politického vývinu

V období po rakúsko-uhorskom vyrovnaní, v období silnejúceho národnostného útlaku jedinou politickou reprezentantkou slovenského národa bola Slovenská národná strana. V roku 1881 vystúpila pri voľbách do snemu, ale po neúspechu jej predstavitelia rozhodli, že sa ďalších volieb nezúčastnia. V osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch zachováva strana politickú pasivitu. Z predvojnového obdobia činnosti Slovenskej národnej strany sa zachovali zápisnice z rokov 1896—1914. Zápisnice sú cenným a dôležitým prameňom poznania politických pomerov v Uhorsku na prelome XX. storočia, k voľbám, a k problematike slovenského národného života do I. svetovej vojny.

K problematike kultúrno-politického vývoja podávajú ďalej svedectvo: fond Redakcia Národných novín (1870—1916), ktoré vychádzali ako or-

gán slovenskej buržoázie, ďalej Zbierka dokumentov ku kultúrno-politickým akciám (1891—1918). Zbierka obsahuje materiál k národnostnému kongresu nemaďarských národností v roku 1895; k sjazdu slovenských novinárov v Prahe v roku 1898; k oslavám 100. výročia narodenia Fr. Palackého, národopisnej výstave v Prahe (1895) a oslave Šafarikovho jubilea v roku 1895.

V období po rakúsko-uhorskom vyrovnaní ocitol sa slovenský národ na prahu prudkého kapitalistického rozvoja bez vlastnej silnej buržoázie. Slabá slovenská buržoázia nebola schopná konkurenčne čeliť rakúskej veľkoburžoázii a maďarským statkárom. Triedny a národnostný útlak bol jedným zo spôsobov udržania nadvlády. V takejto situácii nemalo slovenské národné hnutie nádeje na uplatnenie požiadavkov zhrnutých v martinskom memorande z roku 1861. Programová platforma daná memorandom, ktorá vyústila predovšetkým v požiadavok kultúrnej a neskôr i administratívnej autonómie slovenského Okolia, javila sa v podmienkach daných vyrovnaním vážne ohrozená. Právne zakotvenie diskriminácie národností a národnostného útlaku obsahoval zák. čl. 44/1868 „vo veci národnostnej rovnoprávnosti“. V skutočnosti to bol však len „jazykový“ zákon lebo práva nemaďarských národností zúžil na otázku obmedzeného užívania materinského jazyka v styku s miestnymi vrchnosťami a súdmi, prípadne na ľudových školách a v cirkevných orgánoch. Maďarizačná politika v praxi však neuznávala ani princípy tohto minimálneho rešpektovania jazykových práv národností. Najtypickejším nástrojom maďarizácie bola škola. Školský zákon č. 38/1868 a zákon o stredných školách č. 30/1883 síce umožňovali zriaďovanie škôl dokonca aj súkromníkom a inštitúciám a dovoľovali obyvateľstvu posielat deti do akýchkoľvek škôl, táto voľnosť sa však nepresadila, zostala na papieri a v praxi sa stali školy najtuhším nástrojom maďarizácie. Zákonný čl. 18/1879 zaviedol povinnú maďarčinu na ľudových školách. Cirkvám sa aj naďalej ponechávalo právo udržiavať si vlastné školstvo. Zák. čl. 28/1876 sa však prehĺbil vplyv štátnych orgánov na cirkevné školstvo.

Od polovice sedemdesiatych rokov pokračovala nepretržitá maďarizácia, ktorá zahnila nakoniec buržoázne vedenie slovenského národného hnutia do úplnej pasivity až do konca storočia. Jej výsledkom bolo aj rozpustenie Matice slovenskej. Až v polovici rokov deväťdesiatych začalo slovenské národné hnutie znovu ožívať. Slovenský národ zostal v boji proti triednemu a národnostnému útlaku odkázaný na svoje vlastné sily, nemohol sa oprieť o zahraničnú pomoc. Ku koncu storočia došlo k zintenzívneniu česko-slovenských stykov. Nositeľkou myšlienky česko-slovenskej vzájomnosti bola predovšetkým buržoázia, avšak v tomto období začína už aj spolupráca predstaviteľov českého a slovenského robotníckeho hnutia.

K problematike školskej a národnostnému útlaku poskytujú materiál viaceré archívne fondy ŠSÚA. Sú to predovšetkým archívne fondy slovenských gymnázií: Evanjelické gymnázium v Revúcej (1862—1874), Slovenské evanjelické gymnázium v Martine (1866—1875) a Slovenské rímskokatolícke gymnázium v Kláštore pod Znievom (1868—1874). Vhodné podmienky na založenie týchto škôl nastali v období memorándovom a ma-
tičnom. Úsilie predstaviteľov slovenského národného hnutia sa stretlo v šesťdesiatych rokoch s priaznivým výsledkom. Dňa 16. septembra 1862 bolo otvorené vo Veľkej Revúcej slovenské gymnázium pod patronátom ev. cirkvi a za podpory slovenskej verejnosti. Ku gymnáziu sa neskôr pričlenil aj učiteľský ústav. V centre Gemera vzniklo významné kultúrne stredisko slovenského národného hnutia. Na gymnáziu študovali žiaci nielen zo Slovenska, ale i z Čiech.

Vznik revúckeho gymnázia mal povzbudivý vplyv na slovenských národovcov, čo sa prejavilo aj v tom, že v Martine — sídle Matice slovenskej bolo založené ďalšie slovenské gymnázium, a v blízkom Kláštore pod Znievom rímskokatolícke gymnázium. Všetky však boli v polovici sedemdesiatych rokov zatvorené.

Dôležitými sú aj archívne fondy vysokých škôl: Kráľovská právnická akadémia v Bratislave (1777—1914), Kráľovská právnická akadémia v Košiciach (1791—1923) a Maďarská kráľovská alžbetinská univerzita v Bratislave (1914—1921). Materiál týchto fondov možno využiť pre štúdium kultúrnych dejín a školstva na Slovensku.

Z iniciatívy slovenských národných buditeľov bola založená v Martine 4. VIII. 1869 Živena — spolok slovenských žien. Činnosť Živeny pred rokom 1918 zasahovala do spoločenského života a do oblasti literárnej a národopisnej. Po zrušení Matice slovenskej roku 1875 podieľala sa Živena významne na rozvíjaní a zveľaďovaní jej literárneho odkazu. Vydávali sa almanachy a letopisy Živeny, založili sa časopisy Dennica, Živena, organizovali národopisné výstavy atď. Archívny fond Živena — spolok slovenských žien (1869—1948) zachycuje cenné dokumenty pre kultúrno-politické dejiny Slovenska, najmä z obdobia národného obrodovania, ale aj z obdobia predmníchovskej ČSR, Slovenského štátu a po oslobodení do roku 1948, kedy už pravda pôsobil v zmenených podmienkach a pribudli aj nové úlohy.

Silné maďarizačné snahy v druhej polovici XIX. storočia v Uhorsku najviac zasiahli územie Slovenska. Významnú úlohu v pomadžarčovaní plnili spolky zakladané v slovenskom etniku. Jedným z nich bol Horno-uhorský všeobecno-vzdelávací spolok (FMKE), založený 20. novembra 1883 v Nitre, kde bolo sídlo ústredia až do roku 1918. Stanovy spolku vytýčili za cieľ FMKE vychovávať a udržiavať nemaďarské obyvateľstvo v maďarskom národnom duchu obzvlášť šírením a presadzovaním maďarčiny

cestou ľudovýchovných inštitúcií. FMKE sa snažila vplývať už na deti v predškolskom veku udržiavaním určitého počtu detských škôlok, pre deti v školskom veku vydávala noviny a zakladala tzv. spolky mládeže. FMKE mala župné i mestské odbočky. Písomné dokumenty archívneho fondu Hornouhorský všeobecnovzdelávaci spolok v Nitre (FMKE — 1884—1918) poskytujú pramenný materiál k slovensko-maďarským národnostným, sociálnym a kultúrnym vzťahom. Písomnosti podávajú pomerne súvislý a výstižný obraz najmä o priebehu a metódach maďarizácie slovenského obyvateľstva vládnuúcimi kruhmi Uhorska.

Pre lepšie rozvinutie činnosti boli založené župné výbory spolkov v Hontianskej, Nitrianskej, Spišskej, Trenčianskej, Turčianskej a Zvolenskej župe. Zachovali sa fondy: Výbor Hornouhorského všeobecnovzdelávacieho spolku pre Trenčiansku župu (1883 až 1916), Župný výbor Hornouhorského všeobecnovzdelávacieho spolku v Nitre (1891 až 1917), Župný výbor Hornouhorského všeobecnovzdelávacieho spolku v Zlatých Moravciach (1891—1900), Pobočka Hornouhorského spolku pre Zvolenskú župu v B. Bystrici (1884—1906), Hornouhorský všeobecnovzdelávaci spolok (FMKE) — výbor Spišskej župy v Levoči (1891—1917) a fond Maďarský vzdelávaci spolok Šarišskej župy (1907 až 1918) — maďarizačný spolok.

Písomnosti fondov banskej správy a súdnictva

Samostatnú skupinu tvoria archívne fondy podávajúce obraz o banskej správe, banskom práve i súdnictve. Tieto fondy sú sústredené v oddelení hospodárstva Štátneho slovenského ústredného archívu v Banskej Štiavnici. Banská správa sa na území Slovenska vytvárala v dvoch geografických centrách — stredoslovenská oblasť a východoslovenská oblasť a jej začiatky siahajú do stredoveku. Najstaršími akýmiisi finančnými banskými orgánmi boli banské komory. Ako vrchný riadiaci orgán v stredoslovenskej banskej oblasti sa utvoril koncom 16. storočia Hlavný komornogrófsky úrad v Banskej Štiavnici, ktorý trval až do roku 1918. Erárna banská správa vo východoslovenskej banskej oblasti sa začala formovať až koncom 17. storočia. Riadiacim orgánom bol Vrchný inšpektorský úrad v Smolníku, ktorý trval až do roku 1871.

Politické zmeny, ku ktorým došlo v dôsledku revolučných rokov 1848/49 nenechali nedotknutým ani Hlavný komornogrófsky úrad a jemu podriadené inštitúcie. V r. 1851 bol zmenený názov úradu na C. K. Dolnouhorské riaditeľstvo baní, lesov a majetkov; v r. 1867 znovu bol zavedený pôvodný názov, ktorý však v r. 1873 bol opäť zmenený na Uhorské kráľovské hlavné banské riaditeľstvo (Magyar királyi Főbányaigazgatóság) pod ktorým jestvoval až do roku 1918. Písomnosti tohoto fondu sú významným prameňom k hospodárskym dejinám, banskému právu, obsahujú však i dokumenty k baníckym hnutiam, vzburám a stávkam, i k revolučným udalostiam rokov 1848/49. Obdobný materiál pre oblasť východoslovenskú obsahuje fond Vrchný inšpektorský úrad v Smolníku (1695—1871).

V roku 1854 bol vydaný všeobecný banský zákon, na základe ktorého bola zreorganizovaná celá banská administratíva. Dovtedajšie dištriktuálne a substitučné banské súdy boli zrušené a namiesto nich boli zriadené banské kapitanáty a banské komisariáty. Banské kapitanáty mali dozerať nad dodržiavaním všeobecného banského zákona, vydávať kutacie povolenia, banskopolicajné prehliadky závodov, dozor nad banskými podnikovými a závodnými radami, urovnávanie sporov medzi zamestnávateľom a robotníkmi, vydávanie banskopolicajných predpisov atď.

Judexkurialna konferencia svojim uznesením z 23. júla 1861 v § 2 Dočasných súdnych pravidiel poverila banským súdnictvom v prvej inštancii banské kapitanáty. Podľa týchto pravidiel mali v banských veciach rozhodovať trojčlenné senáty za predsedníctva banského kapitána. Podriadené mali byť ministerstvu spravodlivosti. Od roku 1871 mali súdnu právomoc v banských veciach znovu sédie.

Materiál k tejto problematike obsahujú fondy: Banský kapitanát v B. Bystrici (1855 až 1933), Banský komisariát v B. Bystrici (1855—1859), Banský kapitanát v Spišskej Novej Vsi (1855—1933), Banský komisariát v Gelnici (1855—1924), Banský komisariát v Rožňave (1793—1947), Banský komisariát v Spišskej Novej Vsi (1855—1862).

Samostatnú skupinu fondov tvoria písomnosti bratských pokladníc ako sociálnych podporných inštitúcií baníkov. Vo Všeobecnom banskom zákone v roku 1854 dostali bratské pokladnice svoj právny podklad. Tento zákon nariaďoval všetkým banským podnikateľom zriadiť pri banských podnikoch bratské pokladnice pre podporu baníkov, ktorí pomoc potrebujú, ako aj pre podporu ich vdov a sirôt. Každý baník a dozorca po prijatí do práce v baniach bol povinný stať sa členom bratskej pokladnice a platiť príspevky. Po vzniku Československej republiky došlo k niektorým zmenám v kompetencii bratských pokladníc. Podľa zákona č. 242/1922 Zb. z. a n. mali sa všetky bratské pokladnice na území Slovenska a Podkarpatskej Rusi zlúčiť do jednej spoločnej Revírnej bratskej pokladnice pre Slovensko a Podkarpatskú Rus so sídlom v Bratislave. Ústrednou inštitúciou pre starobné a invalidné poistenie baníkov celej bývalej Československej republiky bola Ústredná bratská pokladnica v Prahe.

Zachovali sa písomnosti nasledujúcich bratských pokladníc: Bratská pokladnica B. Štiavnica (1575—1925), Banská Bystrica (1789—1924), Kremnica, Nová Baňa, Podbrezová, Pukanec, Handlová, Pohorelá, Smolník — Zlatá Idka, Dobšiná, Dubník, Krompachy, Markušovce, Prakovce, Solivar a písomnosti Revírnej bratskej pokladnice v Bratislave (1926—1939).

K problematike banského školstva nachádza sa dokumentačný materiál vo fonde Banská a lesnícka akadémia v Banskej Štiavnici (1770—1919) a Banská škola v Banskej Štiavnici (1843—1924). Časť písomností Banskej akadémie bola odvezená do Maďarska a nachádza sa v župnom archíve v Soproni.

(Pokračovanie)